

ترسیم ساختار دانش در پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث ایران با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با هدف ترسیم ساختار حوزه علوم قرآن و حدیث ایران در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام، طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۴ انجام شده است.

روش‌شناسی: این پژوهش از نوع روش‌های کاربردی علم‌سنجی است و با استفاده از تحلیل هم‌رخدادی واژگان انجام شده است. جامعه پژوهش از ۳۶۳۸ مقاله تشکیل شده است که در مجله‌های حوزه علوم قرآن و حدیث ایران منتشر شده و در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام نمایه می‌شوند. برای تجزیه و تحلیل و آماده‌سازی داده‌ها و همچنین ترسیم نقشه‌ها، از نرم‌افزارهای اس.پی.اس.اس، بیب اکسل، یو سی آی نت و ووس-ویور استفاده شده است.

یافته‌ها: نتایج نشان دادند که کلیدواژه‌های «قرآن»، «نهج‌البلاغه» و «امام علی (ع)» پرتکرارترین کلیدواژه‌ها در پژوهش‌های حوزه قرآن و حدیث بوده‌اند. همچنین، زوج «نهج‌البلاغه امام علی (ع)» پرتکرارترین زوج هم‌واژگانی در پژوهش‌های این حوزه بوده است. یافته‌های حاصل از تحلیل خوشه‌ای نشان دادند که در بازه زمانی تحت مطالعه، مفاهیم حوزه قرآن و حدیث ایران از یازده خوشه تشکیل شده‌اند. در انتها، بر اساس نتایج مربوط به نمودار راهبردی، خوشه‌های موضوعی بلوغ‌یافته و خوش توسعه در مطالعات قرآن و حدیث شناسایی شدند.

نتیجه‌گیری: عدم وجود برخی مفاهیم کلیدی قرآنی نظیر اخلاق اسلامی، فلسفه و مکاتب فلسفه اسلامی، سیره نبوی و سیر تاریخی نظرات عالمان و اندیشمندان اسلامی، می‌تواند حاکی از توجه کمتر پژوهشگران به این حوزه بوده باشد.

واژگان کلیدی: علوم قرآن و حدیث، متن‌کاوی، تحلیل محتوا، هم‌واژگانی، ترسیم ساختار دانش.

حمید قاضی زاده^۱

فرامرز سهیلی^۲

علی اکبر خاصه^{۳*}

۱. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور
۲. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور
۳. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور (نویسنده مسئول)
Email: khasseh@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۶

پذیرش: ۱۳۹۷/۳/۵

مقدمه و بیان مسئله

امروزه، متخصصان مطالعات سنجش علم با استفاده از روش‌ها و فنون مختلفی از قبیل انواع تحلیل‌های هم‌استنادی^۱، هم‌واژگانی^۲، و هم‌نویسندگی^۳ اقدام به مطالعه ساختار دانش در رشته‌های مختلف می‌نمایند، که تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود در هر یک از این فنون باعث می‌شوند اطلاعات جدید و متفاوتی درباره رشته‌های مورد بررسی به دست آید (چانگ، هوانگ، و لین^۴، ۲۰۱۵؛ کیو، دانگ، و یو^۵، ۲۰۱۴). یکی از روش‌های پراستفاده برای تحلیل ساختار دانش در حوزه‌های مختلف رواج دارد ارتباط میان واژه‌های به‌کاررفته در قسمت‌های مختلف مدارک (از جمله عنوان، چکیده، کلیدواژه‌ها و مانند آن) است که از آن به هم‌واژگانی یاد می‌شود. به عبارت دقیق‌تر، تحلیل هم‌واژگانی یکی از انواع تحلیل‌های هم‌رخدادی به شمار می‌رود و از روش‌های مهم کتاب‌سنجی بوده که برای نگاشت رابطه میان مفاهیم، اندیشه‌ها، و مشکلات در علوم پایه و علوم اجتماعی به کار می‌رود (لیو^۶ و دیگران، ۲۰۱۲).

قرآن کریم و احادیث را می‌توان سرچشمه و منابع علوم گوناگون اسلامی دانست که غالباً در همه فرقه‌های اسلامی به‌عنوان اصلی‌ترین منبع شناخت معارف و آموزه‌های دینی شناخته می‌شوند. مطالعه و بررسی این منابع از صدر اسلام تاکنون از مهم‌ترین دانش‌های دینی محسوب می‌شده است. تفسیر قرآن کریم، جمع‌آوری و صحت روایات، تاریخ قرآن کریم، احادیث و غیره از جمله موضوعاتی هستند که همواره مورد مطالعه دانشمندان اسلامی بوده و سابقه‌ای به قدمت عمر اسلام دارند. این دانش با تأسیس دانشگاه، برای نخستین بار به‌صورت رشته دانشگاهی در سال ۱۳۱۳ در دانشکده معقول و منقول (دانشکده الهیات امروزی) دانشگاه تهران تدریس شد و امروزه نیز در دانشگاه‌های دیگر تدریس می‌شود. این رشته در دانشگاه بیشتر با محوریت بررسی‌های تاریخی و علوم حاشیه‌ای در حوزه قرآن و حدیث شکل گرفته است.

رشته قرآن و حدیث با محوریت بررسی‌های تاریخی و علمی شکل گرفته و به بررسی مسائل محتوایی و شکلی حوزه قرآن و حدیث پرداخته می‌شود و موضوعاتی نظیر تفسیر قرآن، روش‌های فهم قرآن، تاریخ قرآن و احادیث، روش‌های بررسی صحت اسناد روایات و غیره پیگیری می‌شود. دوره تحصیلی در رشته علوم قرآن و حدیث، شامل کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری است که در دانشگاه‌های مختلف تدریس می‌شود. رشته علوم قرآن و حدیث در مقطع ارشد بالغ بر ۱۰ گرایش دارد که این گرایش‌ها متناسب با اینکه بیشتر شامل دروس قرآنی یا تفسیری می‌شوند به ۴ گروه کلی قرآن و حدیث، علوم قرآن، علوم حدیث و تفسیر خلاصه می‌شوند.

تحلیل هم‌واژگانی به‌عنوان یکی از روش‌های رایج در حوزه مطالعات سنجش علم این امکان را فراروی ما قرار می‌دهد تا خوشه‌های موضوعی ذیل یک حوزه پژوهشی وسیع (نظیر علوم قرآن و حدیث) را آشکار کنیم، روابط مفهومی و معنایی آن را مورد مطالعه قرار دهیم و ساختار فکری دانش در حوزه مورد بررسی را ترسیم کرده و کمک شایانی به پژوهشگران علاقه‌مند به حوزه مورد بررسی نماییم. با شناسایی ساختار دانش در حوزه علوم قرآن و حدیث، پژوهشگران و علاقه‌مندان به این حوزه قادر خواهند بود مطالعات خویش را به‌طور هدفمند و در راستای مباحث جاری هدایت نمایند و با آگاهی بیشتری در این حوزه پیش روند. همچنین ترسیم سیر تکوینی علوم قرآن و حدیث به طریقی علمی باعث شناخت بهتر دانشجویان و پژوهشگران با این حوزه خواهد شد.

1. Co-Citation
2. Co-Word
3. Co-Authorship
4. Chang, Huang, & Lin
5. Qiu, Dong, & Yu
6. Liu

با توجه به اینکه حوزه قرآن و حدیث ماهیتی نسبتاً میان‌رشته‌ای دارد و پژوهشگران علوم انسانی و اسلامی در رشته‌های مختلف ممکن است متناسب با مبانی موجود در رشته‌های تخصصی خود اقدام به مطالعه و پژوهش در این حوزه نمایند، به نظر می‌رسد بررسی و ترسیم ساختار پژوهش‌های این حوزه با استفاده از فن هم‌واژگانی، که یکی از فنون رایج در علم‌سنجی و کتاب‌سنجی است، حاوی نکات جالب و ارزشمندی باشد؛ مقوله‌ای که تاکنون بدان پرداخته نشده است. به همین دلیل، این پژوهش درصدد است با استفاده از روش هم‌رخدادی واژگان، علاوه بر اینکه کاربرد این روش را در ترسیم ساختار علم در این حوزه به نمایش گذارد، به اکتشاف زیرحوزه‌های آن پرداخته و ارتباط این زیرحوزه‌ها را با یکدیگر نشان دهد.

ترسیم ساختار علم بر اساس روش‌های مختلفی صورت می‌گیرد که یکی از این روش‌ها، روش تحلیل هم‌رخدادی واژگان است، با استفاده از این روش می‌توان به بررسی و شناسایی روابط مفهومی میان متون حوزه‌های علمی پرداخت و از آن برای سیاست‌گذاری کلی و انتخاب موضوع پژوهش در این حوزه استفاده کرد. پایه و اساس روش تحلیل هم‌رخدادی واژگان^۱ این اندیشه است که هم‌رخدادی واژگان می‌تواند مفهوم اسناد را توصیف کند. با اندازه‌گیری میزان ارتباط این هم‌رخدادی‌ها، نمای مفهومی یک حوزه به‌سادگی مصورسازی می‌شود (جانسنس، لتا، گلانزل و مور، ۲۰۰۶). از نظر مفهومی تحلیل هم‌رخدادی واژگان، روش مناسبی برای کشف ارتباطات حوزه‌های پژوهشی علم است و پیوندهای مهمی را نشان می‌دهد که ممکن است کشف آنها به روش‌های دیگر مشکل باشد. روش تحلیل هم‌رخدادی واژگان، می‌تواند به‌عنوان ابزاری قدرتمند، امکان تعقیب تحولات ساختاری و تکامل شبکه ادراکی و اجتماعی را میسر کند (مکی‌زاده، حاضری، حسینی‌نسب و سهیلی، ۱۳۹۵). با استفاده از این روش همچنین، می‌توان موضوعات نوظهور حوزه‌های علمی را مشخص کرد تا راه روشنی برای پژوهش‌های آینده باشد. ترسیم ساختار علم، اسناد مکتوب بسیار باارزشی در رابطه با رشته‌های گوناگون علمی می‌باشند که طی سال‌های اخیر با استقبال خوبی از سوی پژوهشگران مواجه بوده است؛ لذا به دلیل اهمیتی که ترسیم ساختار علم در جهت هدفمندکردن پژوهش‌های آتی و تصمیمات مدیران در رشته‌های مورد بررسی دارد، انجام چنین مطالعه‌ای در حوزه علوم قرآن و حدیث ضروری به نظر می‌رسد. انجام این مهم می‌تواند در سیاست‌گذاری‌های آینده این حوزه نقش مفیدی ایفا کرده و از افراط و تفریط‌ها در انجام پژوهش‌های مربوط به این حوزه خودداری کند. با توجه به اینکه تاکنون پژوهشی به ترسیم نقشه علمی قرآن و حدیث ایران بر اساس متون فارسی نپرداخته است، لذا این پژوهش سعی دارد در راستای ترسیم ساختار علمی حوزه علوم قرآن و حدیث ایران قدمی تازه بردارد.

سؤال‌های پژوهش

مطالعه حاضر سعی در یافتن پاسخی مناسب برای پرسش‌های زیر دارد:

۱. توزیع فراوانی کلیدواژه‌های حوزه علوم قرآن و حدیث ایران بر اساس میزان هم‌واژگانی چگونه است؟
۲. استفاده از خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی منجر به شناسایی چه خوشه‌هایی در حوزه علوم قرآن و حدیث ایران می‌شود؟
۳. ترسیم نقشه مقیاس‌بندی دو بُعدی برای پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث باعث شناسایی چه خوشه‌های کلی می‌شود؟
۴. وضعیت موضوعات حاصل از خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی از نظر بلوغ و توسعه‌یافتگی چگونه است؟

1 . Co-word Analysis

2 . Janssens, Leta, Glanzel & Moor

پیشینه پژوهش

تاکنون با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی، رشته‌های مختلفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: فناوری رباتیک (لی و جئونگ، ۲۰۰۸)، تغییرات اقلیمی (لی، وانگ، و هو^۱، ۲۰۱۰)، سلول‌های بنیادی^۲ (آن و وو، ۲۰۱۱)، اقتصاد (واگان^۳ و دیگران، ۲۰۱۲)، علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی (زانگ^۴ و دیگران، ۲۰۱۳)، مدیریت دانش (صدیقی و جلالی‌منش^۵، ۲۰۱۴)، تعامل انسان و رایانه (لیو^۶ و دیگران، ۲۰۱۴)، خلاقیت (ژانگ^۷ و دیگران، ۲۰۱۵)، و بازی‌های رایانه‌ای (ملسر و دیگران، ۲۰۱۵)، علم‌سنجی (خاصه و همکاران، ۲۰۱۷)، رفتار اطلاعاتی (سهیلی، شعبانی، و خاصه، ۱۳۹۴)، و جغرافیای روستایی (نوبخت و خاصه، ۱۳۹۵).

همان‌طور که استنباط می‌شود، نویسندگان متعددی شبکه‌های هم‌واژگانی را در دهه‌های گذشته مورد ملاحظه قرار داده‌اند، اما بر اساس بررسی‌های انجام‌شده، تاکنون حوزه علوم قرآن و حدیث با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی تحت تبع قرار نگرفته است. البته معدود پژوهش‌های با هدف بررسی پژوهش‌های قرآنی و یا اسلامی به سایر روش‌های علم‌سنجی انجام شده است؛ به عنوان مثال، خاصه، احمدی‌نژاد و حجازی (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل پژوهش‌های قرآنی در عرصه بین‌المللی» با استفاده از نمایه‌نامه‌های پایگاه اطلاعاتی آی.اس.آی در بازه زمانی ۱۹۹۰-۲۰۱۱ به بررسی وضعیت تولیدات علمی در حوزه قرآنی پرداختند. نتایج بررسی آنها نشان دادند که میزان تولیدات علمی جهان در پایگاه اطلاعاتی آی.اس.آی در حوزه قرآنی تعداد ۲۹۲ مدرک بوده است که دانشگاه میشیگان با تولید ۸ مدرک، دانشگاه King Saud با ۶ تولید علمی، و دانشگاه School of Oriental African Studies با تولید ۵ مدرک در حوزه پژوهش‌های قرآنی، نسبت به سایر دانشگاه‌های جهان به ترتیب در رتبه‌های اول تا سوم قرار دارند. از جانب دیگر، یافته‌ها مشخص کردند که سهم ایران از تولیدات علمی جهان در حوزه قرآنی فقط ۱۵ مدرک بوده است که معادل ۵/۱۴ درصد از کل تولیدات علمی این حوزه می‌باشد. در ادامه همین پژوهش، خاصه و حجازی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «زبان بین‌المللی، حلقه مفقوده پژوهش‌های قرآنی: نگاهی به مقالات آی.اس.آی با موضوعات قرآنی» با استفاده از نمایه‌نامه‌های پایگاه اطلاعاتی آی.اس.آی به بررسی و تحلیل تولیدات علمی در حوزه قرآنی پرداختند و بازه زمانی را تا سال ۲۰۱۵ گسترش دادند. نتایج بررسی نشان دادند که میزان تولیدات علمی جهان در پایگاه اطلاعاتی آی.اس.آی در حوزه قرآنی در بازه زمانی مذکور تعداد ۴۶۴ مدرک بوده است که دانشگاه King Saud با تولید ۱۳ مقاله، دانشگاه UNIVERSITI MALAYA با ۱۲ مقاله، و دانشگاه آزاد اسلامی با ۱۰ مقاله، نسبت به سایر دانشگاه‌ها به ترتیب در رتبه‌های اول تا سوم قرار دارند. همچنین کشورهای آمریکا، مالزی و انگلستان دارای بیشترین مقالات قرآنی در آی.اس.آی می‌باشند. از جانب دیگر، یافته‌ها مشخص کردند که سهم ایران از تولیدات علمی جهان در حوزه قرآنی تنها ۳۳ مدرک بوده است.

کریمی (۱۳۹۱) در پژوهشی با استفاده از داده‌های وبگاه علوم در بازه زمانی ۱۹۷۸-۲۰۱۰ به «بررسی تحلیلی انتشارات علمی تولیدشده در حوزه اسلام» پرداخت. یافته‌های پژوهش نشان دادند که در مجموع ۹۳ کشور در نگارش

- 1 . Li, Wang & Ho
- 2 . stem cell
- 3 . Vaughan
- 4 . Zong
- 5 . Sedighi & Jalalimanesh
- 6 . Liu
- 7 . Zhang

مدارک حوزه موضوعی اسلام در سطح جهانی، نقش داشته اند که از این میان، کشورهای ایالات متحده آمریکا، انگلستان، کانادا در رتبه های اول تا سوم و ایران در مرتبه هفدهم قرار دارند. همچنین، مشخص شد که ۲۲۲۴ مؤسسه تولیدکننده متون علمی اسلام هستند که عمدتاً آمریکایی و انگلیسی‌اند. همچنین زنگیسه، سهیلی و احمدی (۱۳۹۳) در پژوهشی به «تحلیل استنادی و هم‌نویسندگی پژوهشگران حوزه اسلام و علوم قرآنی در وبگاه علوم میان سال‌های ۱۹۹۳ تا ۲۰۱۲ و ترسیم ساختار علمی این حوزه» پرداختند و نشان دادند که همکاری میان نویسندگان این حوزه ضعیف بوده است. در پژوهش دیگری با عنوان «تحلیل علم‌سنجی مجله مطالعات قرآنی»، میرحق‌جو (۱۳۹۲) به روش علم‌سنجی، تعداد ۱۳۶ مقاله از فصلنامه «مطالعات قرآنی» را که بین سال‌های ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۲ چاپ شده بودند مورد مطالعه قرار داد. نتایج نشان دادند که نیمی از مقالات تک‌نویسنده و نیمی دیگر در قالب همکاری علمی نوشته شده‌اند. همچنین دانشگاه آزاد اسلامی واحد جیرفت به‌عنوان دانشگاه پرتولید در جایگاه نخست از نظر تعداد مقالات قرار دارد. همچنین مهدی ممتحن فعال‌ترین نویسنده در فصلنامه مطالعات قرآنی به شمار می‌رود.

نتایج پژوهش خاصه و همکاران (۱۳۹۵) تحت عنوان «بررسی جایگاه مطالعات قرآنی در تولید علم جهانی با استفاده از فنون علم‌سنجی» نشان دادند که تعداد ۱۴۷۹ رکورد در حوزه قرآنی در پایگاه وب آو ساینس نمایه شده است و تنها ۷۰ مورد آن متعلق به ایران می‌باشد. پژوهش‌های قرآنی مجموعاً در ۷۵۸ مجله مختلف چاپ شده است که در این میان مجله ISLAM AND CHRISTIAN-MUSLIM RELATIONS بیشترین سهم را در اشاعه پژوهش‌های قرآنی داشته است. درنهایت، تحلیل محتوای واژگان به‌کاررفته در مقالات قرآنی نشان داد که برخی مباحث قرآنی از قبیل «سنت»، «تفسیر»، «متن»، «خدا»، «مسلمانان»، «تاریخ»، «زبان»، «معنا»، و «زنان» از جمله رایج‌ترین موضوعاتی هستند که در پژوهش‌های قرآنی به چشم می‌خورند.

بررسی پیشینه‌های صورت‌گرفته نشان‌دهنده آن است که اکثر آنها از داده‌های وب آو ساینس، اسکاپوس یا پایمد را برای استخراج داده‌های خود انتخاب نموده‌اند که تنها پژوهش‌های انگلیسی‌زبان را شامل می‌شوند، این در حالی است که در پژوهش حاضر برای نخستین بار ملاک بر روی رکوردهای فارسی قرآن و حدیث قرار داده شده است تا بینش مناسبی فراوری پژوهشگرانی قرار دهد که در حوزه قرآن و حدیث علاقه دارند، و این خود یکی از نقاط قوت پژوهش حاضر به شمار می‌رود.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نوع پژوهش‌های کاربردی علم‌سنجی است که با استفاده از روش تحلیل هم‌رخدادی واژگان انجام شده است.

این پژوهش دارای ماهیتی ترکیبی شامل مطالعه توصیفی و تحلیل محتواست که با داده‌کاوی متن از طریق تحلیل هم‌واژگانی و خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی صورت گرفته است. اساس پژوهش حاضر تحلیل هم‌رخدادی واژگان است که یکی از فنون تحلیل محتواست. تحلیل هم‌واژگانی، روشی مناسب برای کشف ارتباطات حوزه‌های پژوهشی علم است و پیوندهای مهمی را نشان می‌دهد که ممکن است کشف آنها به روش‌های دیگر مشکل باشد. روش تحلیل هم‌رخدادی واژگان می‌تواند به‌عنوان ابزاری قدرتمند، امکان تعقیب تحولات ساختاری را میسر می‌کند (بایوین^۱، ۱۹۸۶). تحلیل هم‌واژگانی از روش‌های کمی کشف ساختار دانش است که در دهه‌های گذشته توسط گروه‌های پژوهشی مختلف اجرا

ترسیم ساختار دانش در پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث ایران با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی

شده است و به‌عنوان ابزاری قدرتمند برای کشف دانش به اثبات رسیده است (هی،^۱، ۱۹۹۹). جامعه آماری این پژوهش را مقالات چاپ‌شده در مجلات حوزه علوم قرآن و حدیث در پایگاه استنادی جهان اسلام تشکیل می‌دهند. برای یافتن مجلات حوزه علوم قرآن و حدیث از طبقه‌بندی موضوعی موجود در پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز) استفاده شد. سپس از بین مجلاتی که در این طبقه قرار داشتند، آن مواردی که در پایگاه استنادی جهان اسلام نمایه می‌شدند انتخاب شدند. مجلاتی که شرایط فوق را حائز شدند به قرار زیر می‌باشند:

جدول ۱. عنوان مجلات مورد بررسی

ردیف عنوان مجله	ردیف عنوان مجله	ردیف عنوان مجله
۱ آموزه‌های قرآنی	۱۱ پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن	۲۱ قرآن شناخت
۲ پژوهش دینی	۱۲ پژوهش‌های قرآنی	۲۲ قرآن فقه و حقوق اسلامی
۳ پژوهش‌های ادبی قرآنی	۱۳ تحقیقات علوم قرآن و حدیث	۲۳ قرآن و علم
۴ پژوهش‌های قرآن و حدیث	۱۴ حدیث پژوهی	۲۴ کتاب قیم
۵ پژوهش‌های نهج‌البلاغه	۱۵ حدیث و اندیشه	۲۵ مشکوٰه
۶ پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن	۱۶ سراج منیر	۲۶ مطالعات ترجمه قرآن و حدیث
۷ پژوهش‌نامه علوی	۱۷ سفینه	۲۷ مطالعات تفسیری
۸ پژوهشنامه نهج‌البلاغه	۱۸ علوم حدیث	۲۸ مطالعات قرآن و حدیث
۹ پژوهشنامه قرآن و حدیث	۱۹ علوم قرآن و حدیث	۲۹ مطالعات قرآنی
۱۰ پژوهشنامه معارف قرآنی	۲۰ قرآن‌پژوهی خاورشناسان	

به عبارت دقیق‌تر، مجموعه اصلی رکوردهای تحت مطالعه در این پژوهش را تمامی مقاله‌های چاپ‌شده در مجلات حوزه علوم قرآن و حدیث تشکیل می‌دهند که در بازه زمانی ۱۰ ساله (۱۳۸۵-۱۳۹۴) در پایگاه استنادی جهان اسلام نمایه شده‌اند. به دلیل اینکه برخی از شماره‌های مربوط به سال ۱۳۹۵ مجلات هنوز در پایگاه استنادی جهان اسلام وارد نشده‌اند از شمول این سال صرف نظر شد. با توجه به موارد مذکور، پس از تدوین یک راهبرد جستجوی جامع، رکوردهای مورد نیاز بازیابی و مشخصات کتابشناختی آنها استخراج شد. برای راهبرد جستجو به قسمت «جستجوی پیشرفته» در پایگاه استنادی جهان اسلام مراجعه شد و سپس در فیلد «منبع»، نام مجلاتی که در جدول ۱ آمده‌اند وارد شد و مقالات آنها شناسایی شد. پس از بازیابی رکوردهای این پژوهش که تعداد آنها ۳۶۳۸ مقاله هستند، فرایند یکپارچه‌سازی فایل داده‌ها انجام شد و سپس با استفاده از نرم‌افزارهای مختص علم‌سنجی و همچنین اس.پی.اس.اس، بر اساس هدف پژوهش، به سؤالات پاسخ داده شد. برای انجام پژوهش کلیدواژه‌های موجود در این مقالات استخراج گردید و سپس با مشورت متخصصان این حوزه کلیدواژه‌های یکسان، مشابه و دارای معنای یکسان ادغام شد و در نهایت تعداد ۷۹۵۱ کلیدواژه منحصر به فرد و یونیک به دست آمد که از این کلیدواژه‌ها برای ایجاد یک ماتریس مقارن استفاده شد. برای تهیه ماتریس از نرم‌افزار بایب اکسل استفاده شده است. همچنین در ماتریس مربعی تهیه شده نقطه برش را واژگانی قرار داده شده است که حداقل ۱۱ بار در مقالات مجلات مورد بررسی استفاده شده بود، برای تحلیل بهتر، ماتریس به وجود آمده به ماتریس همبستگی تبدیل شد. برای ترسیم نقشه علمی این حوزه از نرم‌افزارهای یو سی آی نت و ووس ویور استفاده شده است. همچنین برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از تحلیل خوشه‌ای، مقیاس چندبعدی و نمودار راهبردی استفاده شده است.

1. He

یافته‌های پژوهش

- توزیع فراوانی کلیدواژه‌های حوزه علوم قرآن و حدیث ایران بر اساس میزان هم‌واژگانی چگونه است؟

نتایج حاصل از تحلیل محتوای مقالات بر اساس کلیدواژه‌های مورد استفاده نشان داده شده که در ۳۶۳۸ مقاله چاپ شده در حوزه علوم قرآن و حدیث، از ۷۹۵۱ کلیدواژه منحصر به فرد استفاده شده است که این کلیدواژه‌ها مجموعاً ۱۶۳۳۸ بار تکرار شده‌اند و هر مقاله به‌طور متوسط حاوی ۴.۵ کلیدواژه بوده است. کلیدواژه‌هایی که فراوانی بالاتری نسبت به بقیه موارد داشتند در جدول ۲ مشاهده می‌شود. همان‌گونه که در جدول مشاهده می‌گردد واژه‌های قرآن با فراوانی ۸۸۰، نهج‌البلاغ با فراوانی ۲۰۳ و امام علی با فراوانی ۱۴۱ در رتبه‌های اول تا سوم قرار دارند. کلیدواژه‌های با فراوانی ۴۳ و بالاتر در این جدول نمایش داده شده‌اند.

جدول ۲. رتبه‌بندی کلیدواژه‌های حوزه علوم قرآن و حدیث بر اساس فراوانی

رتبه	واژه	فراوانی	ردیف	واژه	فراوانی
۱	قرآن	۸۸۰	۱۶	وحی	۵۳
۲	نهج‌البلاغه	۲۰۳	۱۷	اخلاق	۵۳
۳	امام علی (ع)	۱۸۶	۱۸	امام رضا (ع)	۵۲
۴	تفسیر	۱۴۱	۱۹	شیعه	۵۲
۵	حدیث	۱۴۰	۲۰	اهل‌البیت (ع)	۵۲
۶	خاورشناسان	۱۲۵	۲۱	امامت	۵۱
۷	آیات قرآن	۱۲۰	۲۲	تأویل	۴۸
۸	سید محمدحسین طباطبایی	۹۳	۲۳	روش‌های تفسیری	۴۸
۹	معاشناسی	۹۰	۲۴	اسلام	۴۸
۱۰	روایات	۷۵	۲۵	تفسیر المیزان	۴۸
۱۱	حضرت محمد (ص)	۷۳	۲۶	سیاق	۴۶
۱۲	تفاسیر قرآن	۶۵	۲۷	قرائت	۴۵
۱۳	روایات تفسیری	۵۶	۲۸	نقد حدیث	۴۵
۱۴	توحید	۵۵	۲۹	ترجمه	۴۳
۱۵	ترجمه قرآن	۵۴	۳۰	اعجاز	۴۳

در شکل‌های ۱ و ۲، نمای برجستگی و چگالی از خوشه‌ها و نقاط داغ حوزه علوم قرآن و حدیث در ایران به نمایش گذاشته می‌شود. در نمای برجستگی هر یک از رنگ‌ها نشان‌دهنده خوشه‌ای مجزا هستند که اندازه دایره‌ها نیز مفاهیم با وزن بالا هستند و سر خوشه قرار گرفته‌اند. نقشه نمای چگالی نقاط داغ این حوزه را به نمایش می‌گذارد. نقاط داغ با رنگ قرمز مشخص است که هر چه از مرکز ثقل دور می‌شویم رنگ‌ها تغییر می‌کنند و این نشان‌دهنده این است که از موضوعات داغ حوزه دور می‌شویم. به عبارتی خوشه‌های منسجم به غیر منسجم تغییر می‌کنند. نقشه‌های فوق حاصل تحلیل خوشه‌های شکل گرفته توسط نرم‌افزار VOSviewer می‌باشد.

یکی از طرفین را به خود اختصاص داده است. زوج «محمدحسین طباطبایی-المیزان» و «خاورشناسان-حضرت محمد (ص)» نیز با ۳۶ و ۲۴ هم‌رخداد به ترتیب در رتبه‌های دوم و سوم قرار دارند. داده‌های مندرج در جدول ۳، تا حدودی می‌توانند واژه‌ها را از نظر روابط مشترک پژوهشی نشان دهند. البته، بررسی دقیق علایق و روابط فکری بین واژگان مستلزم ایجاد ماتریس‌های مربعی و سپس اعمال روش‌های تحلیل چندمتغیره (از جمله تحلیل خوشه‌ای) بوده که در ادامه همین بخش بدان پرداخته شده است.

جدول ۳. زوج‌های برتر هم‌رخدادی واژگان

ردیف	زوج هم‌واژگانی	فرآوانی	ردیف	زوج هم‌واژگانی	فرآوانی
۱	نهج‌البلاغه	امام علی (ع)	۸۴	روش‌های تفسیری	۱۹
۲	سید محمدحسین طباطبایی	تفسیرالمیزان	۳۶	نهج‌البلاغه	۲۰
۳	خاورشناسان	حضرت محمد	۲۴	حضرت موسی (ع)	۲۱
۴	سید محمدحسین طباطبایی	تفاسیر قرآن	۱۶	شیعه	۲۲
۵	تفسیر	تأویل	۱۱	سید محمدحسین طباطبایی	۲۳
۶	شیعه	اهل سنت	۱۱	سید محمدحسین طباطبایی	۲۴
۷	اعجاز علمی	اعجاز	۱۰	خاورشناسان	۲۵
۸	قرائت	اختلاف قرائات	۱۰	روایات	۲۶
۹	تفسیر تطبیقی	آیات قرآن	۱۰	نهج‌البلاغه	۲۷
۱۰	وحی	خاورشناسان	۱۰	شیعه	۲۸
۱۱	ترجمه قرآن	ترجمه	۱۰	حضرت محمد (ص)	۲۹
۱۲	آیه تطهیر	اهل‌البیت (ع)	۹	مصاحف	۳۰
۱۳	شیعه	تفسیر قمی	۸	اهل‌البیت (ع)	۳۱
۱۴	دین	اسلام	۸	امام علی (ع)	۳۲
۱۵	خاورشناسان	اسلام	۸	سنت	۳۳
۱۶	امامت	امام رضا (ع)	۸	روش‌شناسی	۳۴
۱۷	عدالت	امام علی (ع)	۸	مدیریت	۳۵
۱۸	توحید	امام رضا (ع)	۸	امام علی (ع)	۳۶

– استفاده از خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی منجر به شناسایی چه خوشه‌هایی در حوزه علوم قرآن و حدیث ایران می‌شود؟

از بین روش‌های آماری چندمتغیره، ابتدا مراحل خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی انجام شد. به عبارت دقیق‌تر، ماتریس همبستگی که بر اساس ماتریس فرآوانی هم‌واژگانی به دست آمده بود، به نرم‌افزار اس.پی.اس انتقال یافت و با استفاده از خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی که با روش وارد^۱ و مرتب فاصله اقلیدوسی^۲ به دست می‌آید، خوشه‌ها و نمودار

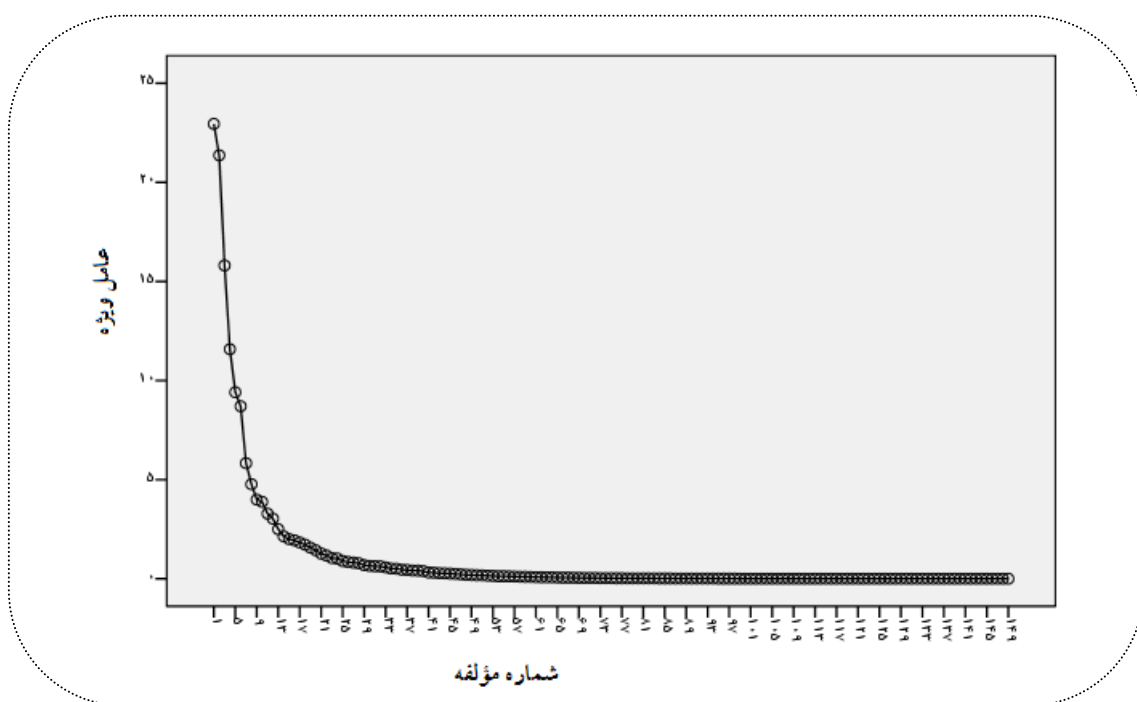
1 . Ward

2 . Squared Euclidean Distance

ترسیم ساختار دانش در پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث ایران با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی

دندروگرام هم‌واژگانی ترسیم گردید. لازم به ذکر است که استفاده از روش وارد برای تحلیل خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی در بسیاری از پژوهش‌های هم‌واژگانی به کار رفته است (زانگ و دیگران، ۲۰۱۳؛ دینگ و دیگران، ۲۰۰۱؛ گوردون^۱، ۱۹۹۶؛ نف و کورلی^۲، ۲۰۰۹؛ لی و جنونگ، ۲۰۰۸؛ لیو و دیگران، ۲۰۱۱).

دندروگرام حاصل از خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی در شکل ۳ نشان داده شده است. از آنجاکه تعداد کلیدواژه‌های تحت بررسی نسبتاً زیاد بود، دندروگرام ایجادشده به دو صفحه گسترش یافت. همان‌طور که در دندروگرام مشخص است، تجزیه و تحلیل یافته‌های مربوط به هم‌واژگانی بر اساس بررسی چشمی منجر به شکل‌گیری تعداد یازده خوشه^۳ موضوعی شده است، همچنین به‌منظور اطمینان از تخصیص تعداد خوشه مناسب از روش اسکری پلات^۳ نیز استفاده گردید. نتایج نمودار اسکری پلات هم تعداد ۱۱ خوشه را تأیید کرد (نمودار ۱).

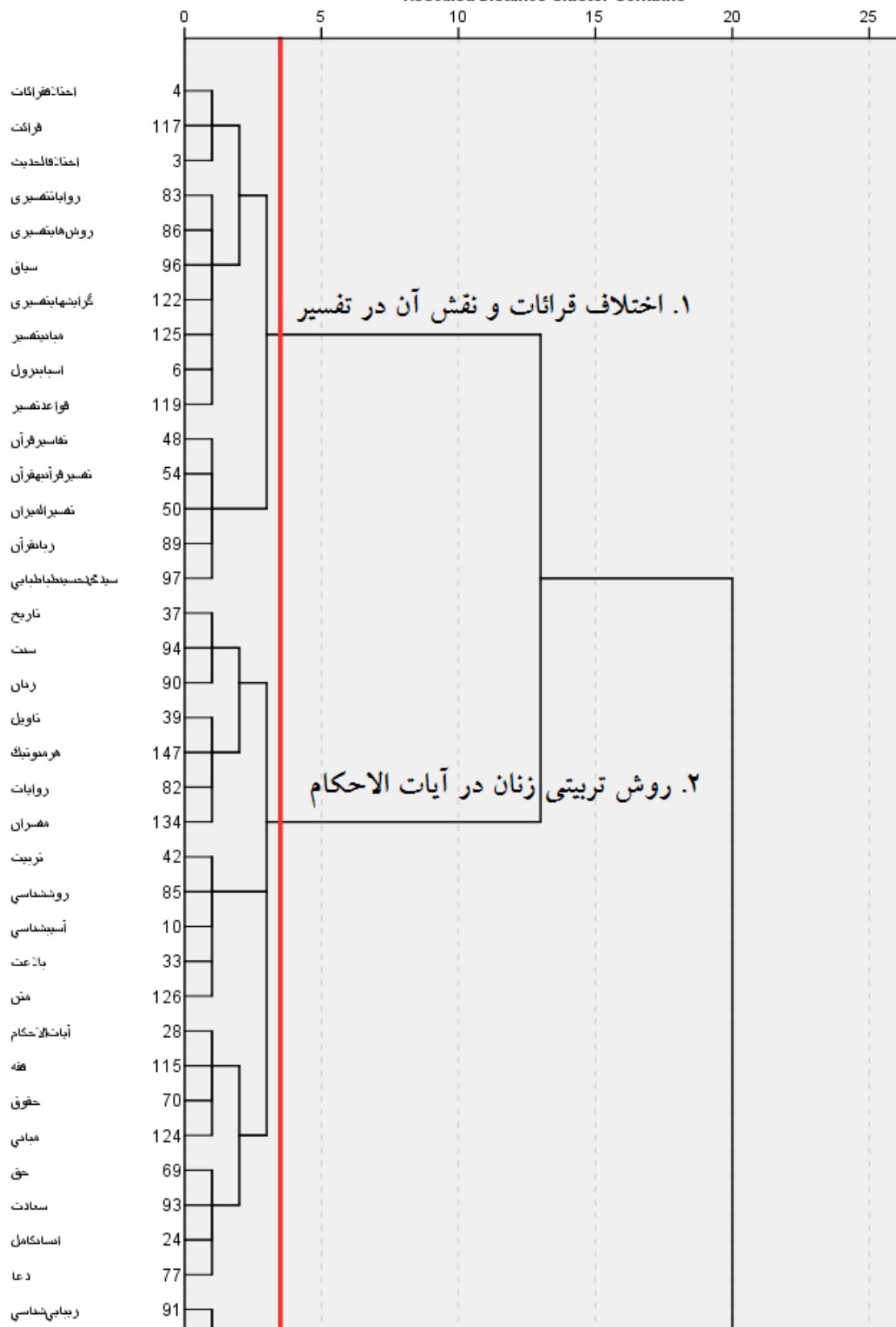
نمودار ۱. نمودار اسکری پلات برای شناسایی تعداد خوشه‌های حاصل از خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی

نتایج مربوط به خوشه‌های حاصل از تحلیل خوشه‌ای سلسله‌مراتبی به همراه کلیدواژه‌هایی که در هر یک از خوشه‌ها قرار گرفته‌اند در ادامه آورده شده است. البته ذکر این نکته ضروری است که در برخی خوشه‌ها، علاوه بر کلیدواژه‌های اصلی و مهم، گاهی کلیدواژه‌هایی قرار گرفته‌اند که به نظر می‌رسد ارتباط معنایی مستقیمی با موضوع آن خوشه ندارند؛ که چنین موردی در تحلیل‌های هم‌واژگانی چندان غریب نیست، زیرا کلیدواژه‌های مذکور توجه اندکی را از جانب پژوهشگران به خود جلب نموده‌اند و از نظر فراوانی هم‌واژگانی و همچنین ضریب همبستگی در مقایسه با سایر کلیدواژه‌های آن خوشه در مقام تأثیرگذاری پایین‌تری قرار دارند (هو و دیگران، ۲۰۱۳).

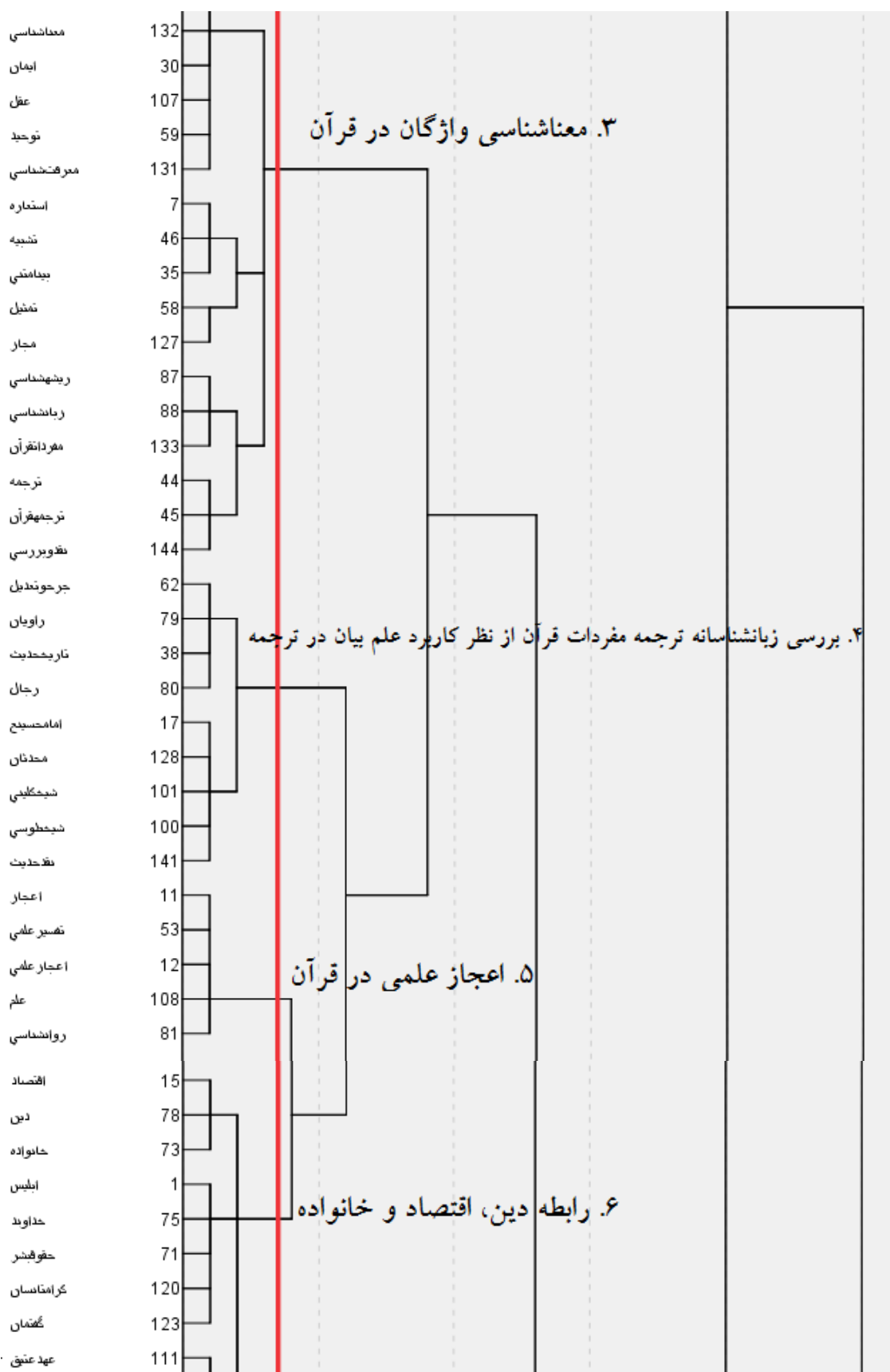
1 . Gordon
2 . Neff & Corley
3 . Scree Plot

Dendrogram using Ward Linkage

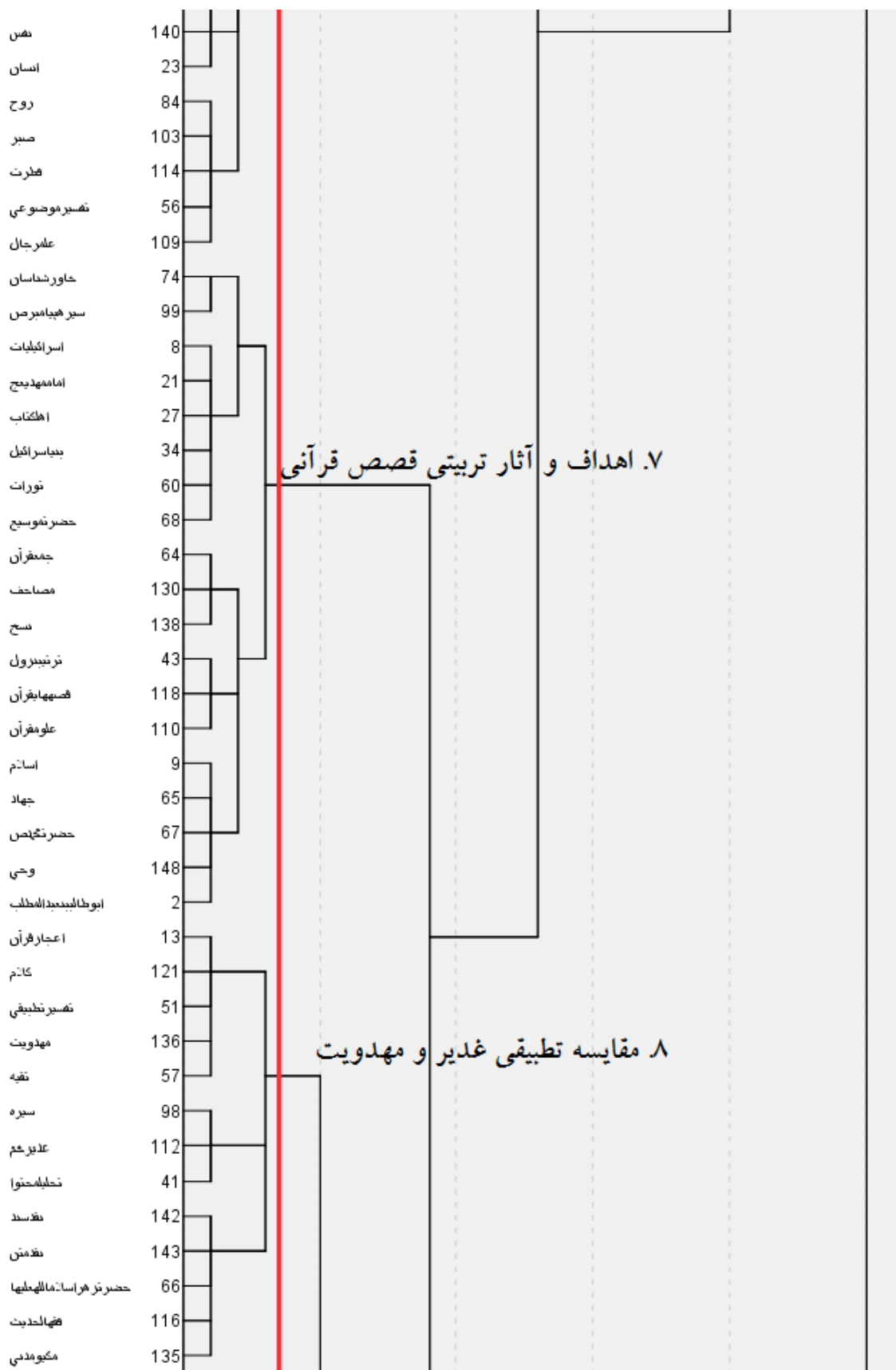
Rescaled Distance Cluster Combine

شکل ۳. دندروگرام حاصل از خوشه بندی سلسله مراتبی به روش هم واژگانی

ادامه شکل ۳. دندروگرام حاصل از خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی به روش هم‌واژگانی

ادامه شکل ۳. دندروگرام حاصل از خوشه بندی سلسله مراتبی به روش هم واژگانی

ادامه شکل ۳. دندروگرام حاصل از خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی به روش هم‌واژگانی

خوشه یک: اختلاف قرائات و نقش آن در تفسیر (روش‌شناسی علامه طباطبایی در مواجهه اختلاف قرائات در تفسیر المیزان). نتایج مربوط به تحلیل هم‌واژگانی نشان دادند که ۱۵ کلیدواژه در شکل‌گیری این خوشه نقش داشته‌اند. همان‌طور که کلیدواژه‌های این خوشه از قبیل اختلاف قرائات، قرائت، اختلاف الحدیث، روایات تفسیری، روش‌های

تفسیری، سیاق، گرایش های تفسیری، مبانی تفسیر، اسباب نزول، قواعد تفسیر، تفاسیر قرآن، تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر المیزان، زبان قرآن و طباطبایی نشان می دهند، می توان موضوع این خوشه را اختلاف قرائات و نقش آن در تفسیر قرار داد. در ادامه میزان ارتباط و نقشه این خوشه از نمایی دیگر به نمایش گذاشته شده است.

خوشه دو: روش تربیتی زنان در آیات الاحکام (حقوق زن و نقش تربیتی آنها در آیات الاحکام). این خوشه از ۱۹ مفهوم شامل تاریخ، سنت، زنان، تأویل، هرمنوتیک، روایات، مفسران، تربیت، روش شناسی، آسیب شناسی، بلاغت، متن، آیات الاحکام، فقه، حقوق، مبانی، حق، سعادت، انسان کامل، دعا تشکیل شده است وجود موضوعاتی مطرح شده در این خوشه مبین آن است که این خوشه به مبحث روش تربیتی زنان در آیات الاحکام تعلق دارد. در ادامه میزان ارتباط و نقشه این خوشه از نمایی دیگر به نمایش گذاشته شده است.

خوشه سه: معناشناسی واژگان در قرآن (معناشناسی واژگان ایمان، عقل و توحید در قرآن). این خوشه از ۱۸ مفهوم تشکیل شده است و با توجه به کلیدواژه های به کاررفته در آن شامل ایمان، عقل، توحید، بینامتنی، ترجمه، ترجمه قرآن، ریشه شناسی، زبان شناسی، استعاره، مجاز، تشبیه، تمثیل، زیبایی شناسی، معرفت شناسی، معناشناسی، مفردات قرآن و نقد و بررسی می توان نام آن را معناشناسی واژگان در قرآن گذاشت.

خوشه چهار: بررسی زبان شناسانه ترجمه مفردات قرآن از نظر کاربرد علم بیان در ترجمه. این خوشه از ۹ مفهوم شامل تاریخ حدیث، راویان، محدثان، رجال، جرح و تعدیل، امام حسین (ع)، شیخ طوسی و شیخ کلینی تشکیل شده اند.

خوشه پنج: اعجاز علمی در قرآن. با توجه به مفاهیم موجود در این خوشه شامل اعجاز، اعجاز علمی، علم، تفسیر علمی و روانشناسی، نام خوشه اعجاز علمی در قرآن مناسب است.

خوشه شش: رابطه دین، اقتصاد و خانواده (اقتصاد دینی و دین اقتصادی). با توجه به کلیدواژه های موجود در این خوشه شامل اقتصاد، دین، خانواده، ابلیس، خداوند، حقوق بشر، کرامت انسان، گفتمان، عهد عتیق، نفس، انسان، روح، صبر، فطرت، تفسیر موضوعی، علم رجال مبین آن است که عنوان این خوشه اقتصاد دینی و دین اقتصادی می باشد.

خوشه هفت: اهداف و آثار تربیتی قصص قرآنی (بررسی جمع آوری قرآن در زمان پیامبر (ص)). با بررسی موضوعات این خوشه از جمله حضرت محمد (ص)، وحی، ترتیب نزول، قصه های قرآن، علوم قرآن، جمع قرآن، نسخ، مصاحف، اسلام، جهاد، ابوطالب می توان برچسب اهداف و آثار تربیتی قصص قرآنی (بررسی جمع آوری قرآن در زمان پیامبر) را به این خوشه اطلاق کرد.

خوشه هشت: مقایسه تطبیقی غدیر و مهدویت (جایگاه مهدویت در غدیر خم). موضوع اصلی این خوشه، که از چهارده کلیدواژه تشکیل شده است جایگاه مهدویت در غدیر خم است. وجود موضوعاتی چون اعجاز قرآن، کلام، تفسیر تطبیقی، مهدویت، تقیه، سیره، غدیر خم، تحلیل محتوا، نقد سند، نقد متن، حضرت زهرا (س)، فقه الحدیث، مکی و مدنی گویای دقیق عنوان این خوشه هستند.

خوشه نه: بررسی تطبیقی روش های تفسیر قرآن در فریقین (تفسیر آیه تطهیر از دیدگاه شیعه و سنی). با نگاهی گذرا به موضوعات این خوشه شامل شیعه، اهل بیت، اهل سنت، تفسیر، تفسیر قمی، تفسیر روایی، آیات قرآن، غلو، آیه تطهیر، جعل حدیث، تحریف و امام صادق (ع) مشخص می شود که مبحث این خوشه در ارتباط با بررسی تطبیقی روش های تفسیر قرآن در فریقین است.

خوشه ده: جایگاه امامت و عصمت در هدایتگری جامعه - لزوم عصمت برای جانشینی پیامبر (ص) - اثبات امامت،

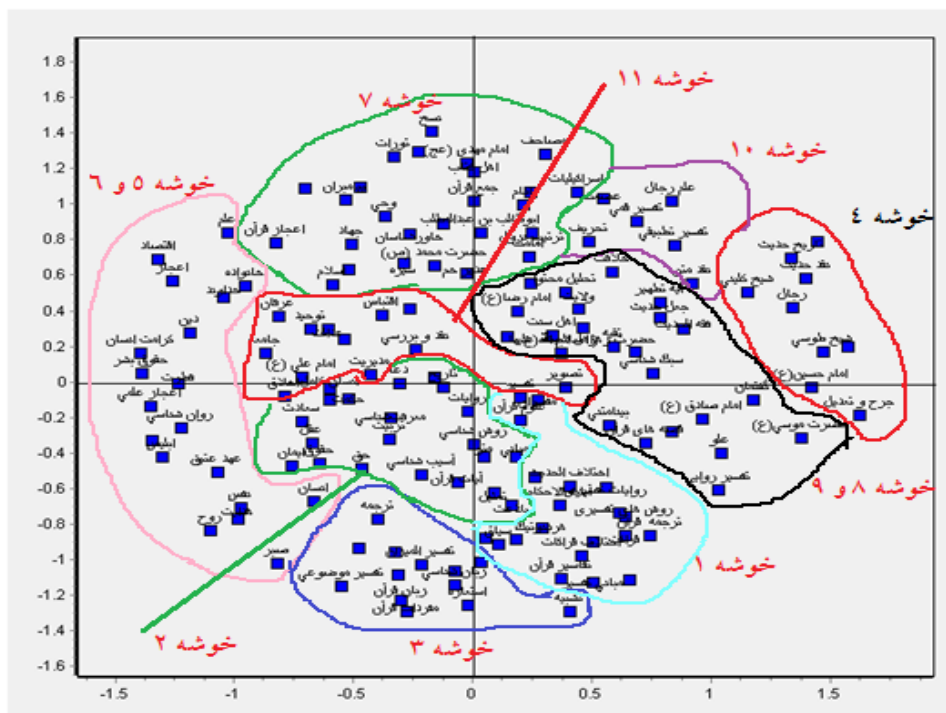
ترسیم ساختار دانش در پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث ایران با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی

ولایت و جانشینی معصومان (علیهم‌السلام). این خوشه از ده کلیدواژه پیامبران، نبوت، ائمه اطهار، امام، امامت، عصمت، خلافت، ولایت، هدایت، نص تشکیل شده است.

خوشه یازده: سبک‌شناسی مدیریت سیاسی جامعه از دیدگاه امام علی (ع) (با محوریت اخلاق، حکمت و عدالت و تصویر آن در نهج‌البلاغه). این خوشه از ۱۲ مفهوم تشکیل شده است. وجود کلیدواژه‌های امام علی (ع)، نهج‌البلاغه، عدالت، مدیریت، سیاست، اخلاق، حکمت، جامعه، تصویر، سبک‌شناسی، اقتباس‌گویای موضوع خوشه می‌باشد.

– ترسیم نقشه مقیاس‌بندی دویبعدی برای پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث باعث شناسایی چه خوشه‌های کلی می‌شود؟

در این قسمت از پژوهش به منظور کسب بینش جامع‌تر و بهتر پیرامون ساختار موضوعات حوزه علوم قرآن و حدیث ایران از روش مقیاس چندبندی استفاده گردید. به منظور ترسیم نقشه چندبندی، از کلیه کلیدواژه‌هایی که در ماتریس دندروگرام وجود داشت استفاده شد. با استفاده از نرم‌افزار یوسی.آی.نت، فایل ماتریس مربوطه فراخوانی و نقشه دویبعدی از موضوعات حوزه علوم قرآن و حدیث ایران ترسیم شد و نتیجه آن در شکل ۴ قابل مشاهده است.

شکل ۴. نقشه مقیاس دویبعدی حوزه علوم قرآن و حدیث ایران

همان‌طور که ملاحظه می‌شود در بعضی از قسمت‌های نقشه دویبعدی، تراکم موضوع‌ها بیشتر به چشم می‌خورد؛ این موضوعات، اغلب همان موضوعات پرتکرار دوره هستند. در نقشه دویبعدی، تراکم در بالای محور عمودی، و در خوشه ۷ دیده می‌شود، خوشه ۷ همان‌طور که در تحلیل خوشه‌بندی بیان شد، دارای بیشترین موضوعات پرتکرار این دوره است و نقشه دویبعدی دوره، به‌خوبی گویای این واقعیت است. در این دوره نقشه دویبعدی و تحلیل خوشه‌ای کاملاً بر هم منطبق هستند.

نتایج این تحلیل نشان دادند که خوشه‌های ۵ و ۶ به علت ارتباطی که بین مفاهیم موجود در آنها بوده است در یک

خوشه قرار گرفته‌اند. همچنین خوشه‌های ۸ و ۹ به دلیل ارتباط نزدیک بین مفاهیم موجود در آن در یک خوشه قرار گرفته‌اند. نقشه‌های دوبعدی ابزار مناسبی برای دیدن میزان نزدیکی خوشه‌ها هستند.

– وضعیت موضوعات حاصل از خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی از نظر بلوغ و توسعه‌یافتگی چگونه است؟

پس از تشکیل ماتریس برای هرکدام از خوشه‌ها و فراخوانی آن در نرم‌افزار یو. سی. آی. نت نمره مرکزیت و تراکم خوشه‌ها مشخص شده و نمودار راهبردی دوره با استفاده از این نمرات ترسیم شد. لازم به ذکر است که مبدأ نمودار با توجه به میانگین مرکزیت و تراکم خوشه‌ها به ترتیب بر روی ۸۱.۲۱۰ و ۰.۳۰ تنظیم شد. نمرات مربوط به تراکم و مرکزیت خوشه‌ها در جدول ۴ نمایش داده شده است.

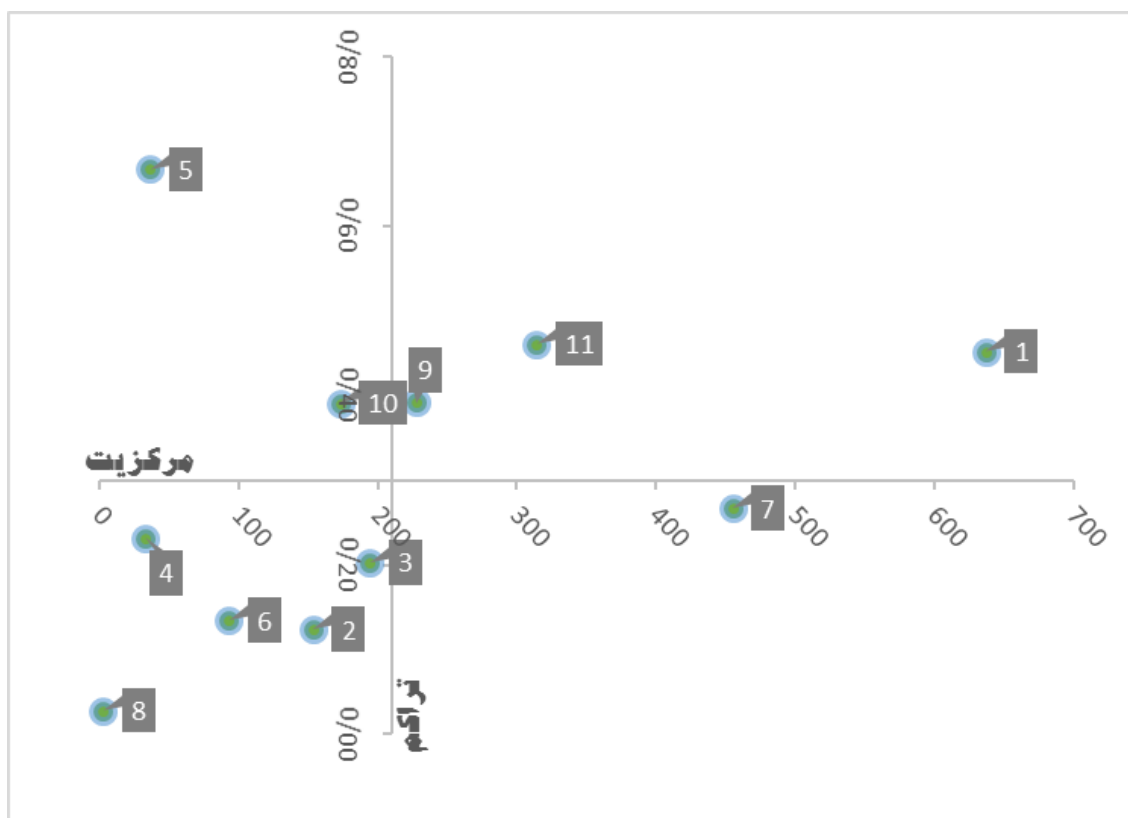
جدول ۴. تراکم و مرکزیت خوشه‌های حاصل از تحلیل هم‌واژگانی

نام خوشه	مرکزیت	تراکم
۱. اختلاف قرائات و نقش آن در تفسیر	۶۳۶.۹۶	۰.۴۵۲
۲. حقوق زن و نقش تربیتی آنها در آیات الاحکام	۱۵۳.۴۳	۰.۱۲۴
۳. معناشناسی واژگان در قرآن	۱۹۴.۳۰	۰.۲۰۳
۴. بررسی زبانشناسانه ترجمه مفردات قرآن از نظر کاربرد علم بیان در ترجمه	۳۳.۰۷	۰.۲۳۲
۵. اعجاز علمی در قرآن	۳۶.۲۲	۰.۶۶۷
۶. رابطه دین، اقتصاد و خانواده	۹۳.۲۴	۰.۱۳۵
۷. اهداف و آثار تربیتی قصص قرآنی	۴۵۴.۸۵	۰.۲۶۷
۸. مقایسه تطبیقی غدیر و مهدویت	۲.۵۵	۰.۰۲۸
۹. بررسی تطبیقی روش‌های تفسیر قرآن در فریقین	۲۲۷.۵۲	۰.۳۹۲
۱۰. جایگاه امامت و عصمت در هدایتگری جامعه	۱۷۲.۹۲	۰.۳۹۱
۱۱. سبک‌شناسی مدیریت سیاسی جامعه از دیدگاه امام علی (ع)	۳۱۳.۸۷	۰.۴۶۱

همان‌گونه که مشاهده می‌شود خوشه ۱ با مقدار ۶۳۶.۹۶ بیشترین مرکزیت و خوشه ۵ با مقدار ۰.۶۶۷ بالاترین تراکم را دارا هستند. این بدان معناست که خوشه اختلاف قرائات و نقش آن در تفسیر که حاوی پرتکرارترین کلیدواژه‌هاست بیشترین مرکزیت را چه از نظر نفوذ، ارتباط با سایر موضوعات و همچنین پیونددهی در بین سایر کلیدواژه‌ها داراست. نمودار راهبردی مربوط به خوشه‌های حاصل از پژوهش‌های قرآن و حدیث در شکل ۵ ارائه شده است. در نمودار راهبردی محور افقی نشان‌دهنده مرکزیت (میزان همبستگی خوشه‌ها)، و محور عمودی نشان‌دهنده تراکم (میزان توان ارتباط درونی هر خوشه) می‌باشد.

خوشه‌های ۱، ۱۱ و ۹ (اختلاف قرائات و نقش آن در تفسیر؛ جایگاه امامت و عصمت در هدایتگری جامعه؛ سبک‌شناسی مدیریت سیاسی جامعه از دیدگاه امام علی (ع)) همان‌طور که در جدول ۴ نیز مطرح شد، موضوعات اصلی این بازه زمانی هستند. خوشه‌های ۵ (اعجاز علمی در قرآن) و ۱۰ (جایگاه امامت و عصمت در هدایتگری جامعه) از لحاظ اهمیت و تأثیر در حوزه مورد پژوهش، در مرتبه پایین‌تری نسبت به خوشه‌های ۱، ۹ و ۱۱ قرار گرفته‌اند. خوشه ۷ (اهداف و آثار تربیتی قصص قرآنی) خوشه‌ی نابالغ است. خوشه‌های ۲، ۴، ۶ و ۸ (حقوق زن و نقش تربیتی آنها در آیات الاحکام؛ بررسی زبانشناسانه ترجمه مفردات قرآن از نظر کاربرد علم بیان در ترجمه؛ رابطه دین، اقتصاد و خانواده؛ مقایسه تطبیقی غدیر و مهدویت) خوشه‌های نوظهور و کم‌توسعه هستند.

ترسیم ساختار دانش در پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث ایران با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی

شکل ۵: نمودار راهبردی خوشه‌های حاصل از تحلیل هم‌واژگانی

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی بر آن شد تا با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی و با به‌کارگیری ابزارهای تحلیل شبکه‌های اجتماعی و همچنین نرم‌افزارهای دیداری‌سازی علم، نمای مناسبی از ساختار فکری حاکم بر پژوهش حوزه قرآن و حدیث در ایران ارائه شود. یافته‌های پژوهش نشان داد ندکه کلیدواژه‌های قرآن، نهج‌البلاغه و امام علی (ع) بیشترین تکرار و بسامد واژگانی را در بین پژوهش‌های حوزه قرآن و حدیث در ایران از آن خود کرده‌اند. به نظر می‌رسد بیشترین پژوهش‌ها در هر بازه زمانی مورد پژوهش حول این محورها باشد. نتایج همچنین نشان‌دهنده آن هستند که از نظر زوج هم‌واژگانی نیز دو کلیدواژه «نهج‌البلاغه-امام علی (ع)» بیشترین هم‌رخدادی را در پژوهش‌های این حوزه داشته‌اند که نشان‌دهنده قرابت زیاد این مباحث با یکدیگر است.

نتایج مرتبط با تحلیل خوشه‌ای نشان دادند که پژوهش‌های این حوزه از یازده خوشه موضوعی تشکیل شده‌اند. در همین راستا خلأ وجودی برخی مفاهیم و اصلاحات قرآنی که می‌توانست در این حوزه نقش‌آفرین باشد، به‌وضوح آشکار است. به‌عبارت‌دیگر عدم وجود عبارت و مفاهیمی کلیدی قرآنی نظیر اخلاق اسلامی، فلسفه و مکاتب فلسفه اسلامی، سیره نبوی و سیر تاریخی نظرات عالمان و اندیشمندان اسلامی، می‌تواند حاکی از توجه کمتر پژوهشگران به این حوزه بوده باشد. همچنین وجود چنین کاستی‌هایی در این موضوعات می‌تواند مبین بسترهای جدید و مناسبی برای انجام پژوهش‌های نو در زمینه مفاهیم قرآنی مربوطه نیز محسوب شود.

علاوه بر تحلیل خوشه‌ای که در پژوهش حاضر انجام شد از روش‌های دیگری نیز جهت ارائه نتایج بیشتر بهره

گرفته شد. از آن جمله، ترسیم نمودار راهبردی است که علاوه بر نتایج تحلیل خوشه‌ای، زوایای دیگری از روابط خوشه‌ها را در اختیار می‌گذارد. از موارد قابل ذکر در نمودار راهبردی وجود خوشه نابالغ «اهداف و آثار تربیتی قصص قرآنی» است، از این موضوع می‌توان این‌گونه استنباط کرد که پژوهشگران در موضوع‌های مربوط به این خوشه به اندازه کافی پژوهش نداشته‌اند؛ نتایج این بخش از پژوهش هرچند تا حدودی با تحقیقات خاصه، احمدی‌نژاد و حجازی (۱۳۹۱) و خاصه و حجازی (۱۳۹۴) همسویی دارد ولی این همسانی تنها به دلیل ذکر سهم کشورها از میزان تولیدات علمی جهان در حوزه قرآنی بوده که با تعداد مدارک توسط هر کشور مشخص شده بود؛ ولی در نتایج تحقیق آنها به تک‌تک خوشه‌های موضوعی اشاره نشده و حتی اینکه کدام موضوعات از تکرار بسامد کمتری نیز برخوردارند نیز مطلبی به میان نیامده است؛ که در نتایج تحقیق پیش رو به آنها اشاره شد. و این خود می‌تواند زمینه و بستری برای آغاز و طلوع پژوهش‌های جدید در این زمینه باشد. هرچند موضوعات این خوشه هنوز توانایی تبدیل شدن به موضوعات خوشه‌های اصلی را دارند. از دیگر نکات جالب در نمودار راهبردی، حضور خوشه‌های «حقوق زن و نقش تربیتی آنها در آیات الاحکام»، «بررسی زبان‌شناسانه ترجمه مفردات قرآن از نظر کاربرد علم بیان در ترجمه»، «رابطه دین، اقتصاد و خانواده»، و «مقایسه تطبیقی غدیر و مهدویت» در ربع چهارم نمودار، یعنی خوشه‌های نابالغ است؛ با وجودی که این خوشه‌ها حاوی موضوع‌های پرتکرار این دوره هستند و به نظر می‌رسد بایستی جزء خوشه‌های اصلی قرار بگیرند. دلیل این امر تراکم نسبتاً پایین در این خوشه است که نشان‌دهنده ارتباط ضعیف موضوع‌های درون این خوشه می‌باشد. نتایج مکتسبه تحقیق پیش رو نشان داد که استقرار برخی خوشه‌ها نظیر خوشه‌های «حقوق زن و نقش تربیتی آنها در آیات الاحکام»، «بررسی زبان‌شناسانه ترجمه مفردات قرآن از نظر کاربرد علم بیان در ترجمه»، «رابطه دین، اقتصاد و خانواده»، و «مقایسه تطبیقی غدیر و مهدویت» در مجاورت هم، بهتر توانسته است تا ساختار فکری دانش را در حوزه پژوهشی قرآن و حدیث، شناسایی کرده و جبهه‌های پژوهشی زیرمجموعه آن را آشکارتر کند. به عبارت دقیق‌تر، نتایج تحقیق حاضر مشخص ساخت که ترسیم ساختار فکری دانش در پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث ایران با استفاده از رویکردهای دیداری‌سازی علم، در ۱۱ خوشه نقش پررنگ‌تری داشته و در برخی مباحث و مفاهیم مانند اخلاق اسلامی، فلسفه و مکاتب فلسفه اسلامی، سیره نبوی و سیر تاریخی نظرات عالمان و اندیشمندان اسلامی، از خلأ خاصی برخوردار بوده که این به نوبه خود می‌تواند بستر و زمینه لازم برای شروع نگارش پژوهش‌های جدید در این حوزه باشد. درنهایت می‌توان این‌چنین بیان کرد که بسیاری از خوشه‌های به‌دست‌آمده در پژوهش، نوظهور یا قابل‌زوال بوده و معدودی از آنها خوش توسعه و بلوغ‌یافته هستند.

پیشنادهای اجرایی پژوهش

- پژوهشگران حوزه علوم قرآن و حدیث ایران توجه بیشتری بر روی موضوعاتی که در این پژوهش مشخص گردید کمتر مورد توجه واقع شده اند داشته باشند.
- با توجه به به اینکه در خوشه‌های شناسایی شده در این پژوهش مباحث میان‌رشته‌ای کمتر به چشم می‌خورد و از آنجا که مباحث قرآنی پتانسیل بالایی برای انجام این نوع مطالعات دارند، به نظر می‌رسد پژوهشگران علوم قرآن و حدیث ایران کمتر به این مهم توجه نموده‌اند.
- حوزه‌های نوظهور شناسایی شده در این پژوهش، توسط پژوهشگران حوزه علوم قرآن و حدیث ایران مورد بررسی قرار گیرند و آنها را جزو اولویت‌های پژوهشی این حوزه قرار دهند.

ترسیم ساختار دانش در پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث ایران با استفاده از تحلیل هم‌واژگانی

- با توجه به قابلیت‌های مطالعات علم‌سنجی، انجام سایر فنون از قبیل تحلیل استنادی، هم‌استنادی مدارک، هم-استنادی مولفان، هم‌استنادی مجلات، و مانند آن می‌تواند تصویر گویاتری از پژوهش‌های علوم قرآن و حدیث ارائه نماید.

فهرست منابع

- خاصه، علی‌اکبر، احمدی‌نژاد، فریبرز و حجازی، سلیمان (۱۳۹۱). بررسی و تحلیل پژوهش‌های قرآنی در عرصه بین‌المللی ISI. *قرآن و علم*، ۱۰ (۱)، ۱۴۵-۱۶۶.
- خاصه، علی‌اکبر، صادقی، سعید، عزتی، ابراهیم و غفاری، سعید (۱۳۹۵). بررسی جایگاه مطالعات قرآنی در تولید علم جهانی با استفاده از فنون علم‌سنجی. *فصلنامه مطالعات قرآنی*، ۷ (۲۸)، ۴۷-۶۹.
- خاصه، علی‌اکبر، و حجازی، سلیمان (۱۳۹۴). *زبان بین‌المللی، حلقه مفقوده پژوهش‌های قرآنی: نگاهی به مقالات آی.اس.ای با موضوعات قرآنی*. مجموعه مقالات برگزیده نوزدهمین جشنواره قرآن و عترت دانشگاه پیام نور. زنجان: دانشگاه پیام نور.
- زنگی‌شبه، الهه، سهیلی، فرامرز و احمدی، حمید (۱۳۹۳). تحلیل استنادی و هم‌نویسندگی پژوهشگران حوزه اسلام و علوم قرآنی در وبگاه علوم میان سال‌های ۱۹۹۳ تا ۲۰۱۲ و ترسیم ساختار علمی این حوزه. *پژوهش‌نامه علم‌سنجی*، ۱ (۱)، ۶۳-۸۰.
- کریمی، رضا (۱۳۹۱). بررسی تحلیلی انتشارات علمی تولیدشده در حوزه اسلام. *سپینه*، ۷ (۴)، ۷-۲۴.
- میرحق‌جو، سعیده (۱۳۹۲). تحلیل علم‌سنجی مجله مطالعات قرآنی. *فصلنامه مطالعات قرآن*، ۴ (۱۶): ۱۴۱-۱۵۵.
- An, X.Y., & Wu, Q.Q. (2011). Co-word analysis of the trends in stem cells field based on subject heading weighting. *Scientometrics*, 88(1), 133-144.
- Callon, M., Courtial, J.P., & Laville, F. (1991). Co-word analysis as a tool for describing the network of interactions between basic and technological research: The case of polymer chemistry. *Scientometrics*, 22(1), 155-205.
- Cambrosio, A., Limoges, C., Courtial, J.P., & Laville, F. (1993). Historical scientometrics? Mapping over 70 years of biological safety research with cword analysis. *Scientometrics*, 27(2), 119-143.
- Chang, Y.W., Huang, M.H., & Lin, C.W. (2015). Evolution of research subjects in library and information science based on keyword, bibliographical coupling, and co-citation analyses. *Scientometrics*, 105(3), 2071-2087.
- Chen, W.; Chen, J.; Wu, D.; Xie, Y.; Li, J. (2016). Mapping the research trends by co- word analysis based on keywords from funded project. *Procedia computer science*, 91(4), 547-555.

- Coulter, N., Monarch, I., & Konda, S. (1998). Software engineering as seen through its research literature: A study in co - word analysis. *Journal of the American Society for Information Science*, 49(13), 1206-1223.
- Courtial, J., Callon, M., & Sigogneau, A. (1993). The use of patent titles for identifying the topics of invention and forecasting trends. *Scientometrics*, 26(2), 231-242.
- Culnan, M. J. (1986). The intellectual development of management information systems, 1972–1982: A co-citation analysis. *Management Science*, 32(2), 156-172.
- De-Looze, M. A., & Lemarié, J. (1997). Corpus relevance through co-word analysis: An application to plant proteints. *Scientometrics*, 39(3), 267-280.
- He, Q. (1999). Knowledge discovery through co- word analysis. *Library trends*, 48(1): 133-159.
- Khasseh, A.; Soheili, F.; Sharif moghaddam, H.; Mousavi chelak, A. (2017). Intellectual structure of knowledge of imetrics: A co- word analysis. *Information processing & management*, 53(3): 705-720.
- Law, J., Bauin, S., Courtial, J., & Whittaker, J. (1988). Policy and the mapping of scientific change: A co-word analysis of research into environmental acidification. *Scientometrics*, 14(3/4), 251-264.
- Lee, B., & Jeong, Y. I. (2008). Mapping Korea's national R&D domain of robot technology by using the co-word analysis. *Scientometrics*, 77(1), 3-19.
- Li, J., Wang, M.H., & Ho, Y.S. (2011). Trends in research on global climate change: A Science Citation Index Expanded-based analysis. *Global and Planetary Change*, 77(1), 13-20.
- Liu, Y., Goncalves, J., Ferreira, D., Xiao, B., Hosio, S., & Kostakos, V. (2014). CHI 1994-2013: Mapping two decades of intellectual progress through co-word analysis. In *Proceedings of the 32nd annual ACM conference on Human factors in computing systems* (pp. 3553-3562). ACM.
- Liu, G.Y., Hu, J.M., & Wang, H.L. (2012). A co-word analysis of digital library field in China. *Scientometrics*, 91(1), 203-217.
- Melcer, E., Nguyen, T. H.D., Chen, Z., Canossa, A., El-Nasr, M.S., & Isbister, K. (2015). Games research today: Analyzing the academic landscape 2000-2014. In *Proceedings of the 10th International Conference on the Foundations of Digital Games*, At Pacific Grove, CA, USA
- Qiu, J.P., Dong, K., & Yu, H.Q. (2014). Comparative study on structure and correlation among author co-occurrence networks in bibliometrics. *Scientometrics*, 101(2), 1345–1360.
- Rikken, F., Kiers, H.A., & Vos, R. (1995). Mapping the dynamics of adverse drug reactions in subsequent time periods using INDSCAL. *Scientometrics*, 33(3), 367-380.
- Rip, A., & Courtial, J. (1984). Co-word maps of biotechnology: An example of cognitive scientometrics. *Scientometrics*, 6(6), 381-400.

- Sedighi, M., & Jalalimanesh, A. (2014). Mapping research trends in the field of knowledge management. *Malaysian Journal of Library & Information Science*, 19(1), 71-85.
- Vaughan, L., Yang, R., & Tang, J. (2012). Web co-word analysis for business intelligence in the Chinese environment. *Aslib Proceedings*, 64(6), 653-667.
- Wang, L.Y., Zhang, Z.Q., & Wei, J. Z. (2011). A study on foreign research subjects of library and information science based on the co-word analysis during the last ten years. *Journal of intelligence*, 30(3), 50-58.
- Zhang, W., Zhang, Q., Yu, B., & Zhao, L. (2015). Knowledge map of creativity research based on keywords network and co-word analysis, 1992–2011. *Quality & Quantity*, 49(3), 1023-1038.
- Zong, Q.J., Shen, H.Z., Yuan, Q.J., Hu, X.W., Hou, Z.P., & Deng, S.G. (2013). Doctoral dissertations of Library and Information Science in China: A co-word analysis. *Scientometrics*, 94(2), 781-799.